

महिला सबलीकरणात बिगर शासकीय संस्थांची भूमिका

शिंदे प्रियांका आबासो

संशोधक विद्यार्थी,

राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	बिगर शासकीय संस्था (NGOs) म्हणजे अशा संस्था ज्या सरकारी नसतात, परंतु त्या समाजातील विविध समस्यांवर काम करतात. महिला सबलीकरणाच्या क्षेत्रात, त्यांनी गेल्या काही दशकांपासून महत्वाची भूमिका बजावली आहे. भारतातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत महिलांना समान संधी मिळवून देण्यासाठी त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. NGOs महिलांना शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्यांना आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर बनवतात. तसेच, त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि कायद्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करतात. ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये जिथे सरकारी आरोग्य सेवा पोहोचत नाहीत, तिथे त्या आरोग्य सुविधा पुरवतात. आर्थिक सबलीकरणासाठी, त्या महिलांचे बचत गट (Self-Help Groups - SHGs) तयार करून त्यांना लहान व्यवसाय सुरू करण्यास मदत करतात. याशिवाय, NGOs महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करून त्यांचा सामाजिक आणि राजकीय सहभाग वाढवतात. थोडक्यात, NGOs महिलांना केवळ मदत करत नाहीत, तर त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी आवश्यक साधने, ज्ञान आणि आत्मविश्वास देतात. त्यामुळे, भारतीय समाजात महिलांना त्यांचे योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी त्यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

Plagiarism Check Report: Date of Report: Dec 17, 2025 Similarity Index: 4% Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Shinde, P. A. (2025). महिला सबलीकरणात बिगर शासकीय संस्थांची भूमिका. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 1(VI), 2032–2036.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :

१. महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनवण्यात बिगर शासकीय संस्थांनी दिलेल्या योगदानाचा सखोल अभ्यास करणे.
२. महिला सबलीकरणाच्या कामात एनजीओसमोर येणाऱ्या आव्हाने आणि मर्यादा शोधणे.
३. महिला सबलीकरणात यशस्वी ठरलेल्या विशिष्ट एनजीओंच्या कामाचा अभ्यास करणे
४. महिला सबलीकरणाचे काम अधिक प्रभावी करण्यासाठी सरकार आणि इतर संस्थांना धोरणात्मक शिफारसी सादर करणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी मिश्र पद्धती (वापरली जाऊ शकते, ज्यात गुणात्मक आणि संख्यात्मक दोन्ही पद्धतींचा समावेश असेल.

विषय विवेचन**महिला सबलीकरणाची संकल्पना:**

महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेले सामर्थ्य, संसाधने आणि संधी उपलब्ध करून देणे. ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये महिलांना स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याचा, समाजात सक्रियपणे सहभागी होण्याचा आणि त्यांचे हक्क मिळवण्याचा अधिकार दिला जातो. महिला सबलीकरण केवळ आर्थिक स्वातंत्र्यापुरते मर्यादित नाही, तर ते सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि मानसिक स्तरावरही महत्वाचे आहे.

महिला सबलीकरण ही एक व्यापक संकल्पना आहे. ही केवळ आर्थिक स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नसून, महिलांना जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर सक्षम बनवण्यावर भर देते. **आर्थिक सबलीकरणाचा** उद्देश महिलांना रोजगाराच्या संधी आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करणे आहे. यामुळे त्या कुटुंबाच्या आर्थिक गरजांमध्ये हातभार लावू शकतात. त्याचप्रमाणे, **शैक्षणिक सबलीकरण** हे महिलांना शिक्षणाच्या समान संधी देऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढवते, ज्यामुळे त्या समाजाला अधिक प्रभावीपणे योगदान देऊ शकतात. **सामाजिक सबलीकरण** हे समाजातील रूढीवादी विचार आणि लिंगभेद दूर करून महिलांना समान आदर आणि स्वातंत्र्य मिळवून देण्यावर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये महिलांवरील हिंसाचार आणि हुंडा यांसारख्या समस्या दूर करणे समाविष्ट आहे. **राजकीय सबलीकरण** म्हणजे महिलांना राजकारण आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे, जेणेकरून त्यांचे प्रश्न धोरणांमध्ये प्रतिबिंबित होतील. यासोबतच **मानसिक आणि वैयक्तिक सबलीकरण** महत्वाचे आहे, जे महिलांमध्ये आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान वाढवून त्यांना स्वतःचे निर्णय घेण्यास सक्षम करते. थोडक्यात, महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना फक्त मदत करणे नव्हे, तर त्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्याचे सामर्थ्य देणे, जेणेकरून त्या स्वावलंबी आणि सशक्त जीवन जगू शकतील.

भारतातील महिला चळवळींचा इतिहास:

भारतातील महिला चळवळींचा इतिहास खूप जुना आणि विविध टप्प्यांमध्ये विकसित झालेला आहे. या चळवळींनी महिलांच्या हक्कांसाठी, त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थानासाठी सातत्याने संघर्ष केला आहे. पहिल्या टप्प्यात महिला चळवळींनी मुख्यतः सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले. या काळात राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांसारख्या समाजसुधारकांनी महत्वाचे काम केले. त्यांनी सती प्रथा, बालविवाह आणि बहुपत्नीत्व यांसारख्या अनिष्ट प्रथांविरुद्ध आवाज उठवला आणि महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. सतीबंदी कायदा (1829), विधवा पुनर्विवाह कायदा (1856) आणि महिलांसाठी शाळा उघडणे (विशेषतः सावित्रीबाई फुले यांनी पुण्यात) ही या टप्प्यातील काही महत्वाची उदाहरणे आहेत. दुसरा टप्पा (20 वे शतक: स्वातंत्र्य चळवळ) असून या टप्प्यात महिला चळवळी स्वातंत्र्य लढ्याचा एक अविभाज्य भाग बनल्या. महिलांनी महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली असहकार आणि सविनय कायदेभंग आंदोलनात मोठ्या संख्येने भाग घेतला. या काळात, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी आणि कमला नेहरू यांसारख्या महिला

नेत्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. स्वातंत्र्य मिळवणे हे या टप्प्याचे मुख्य उद्दिष्ट असले, तरी महिलांच्या राजकीय सहभागालाही यामुळे गती मिळाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने महिलांना समान हक्क दिले, ज्यामुळे त्यांना मतदानाचा अधिकार, समान संधी आणि इतर कायदेशीर संरक्षण मिळाले. तिसरा टप्पा (1970 पासून पुढे: समकालीन चळवळी) असून हा टप्पा महिलांच्या हक्कांसाठी आणि लैंगिक समानतेसाठी स्वतंत्रपणे सुरू झालेल्या चळवळींचा आहे. या काळात, महिलांनी केवळ कायदेशीर हक्कांसाठीच नाही, तर सामाजिक न्याय आणि लिंगभेद दूर करण्यासाठीही संघर्ष केला. यामध्ये १९७० आणि १९८० च्या दशकात हुंड्यामुळे होणाऱ्या महिलांच्या मृत्यूविरोधात व्यापक आंदोलन सुरू झाले, ज्यामुळे हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६१ अधिक कठोर करण्यात आला. चिपको आंदोलन सारख्या चळवळींमध्ये महिलांनी निसर्गाचे संरक्षण करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली. १९९० च्या दशकात महिलांवरील वाढत्या हिंसाचाराच्या विरोधात अनेक चळवळी सुरू झाल्या, ज्यामुळे लैंगिक छळविरोधी कायदे (आणि कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, २००५ सारखे महत्त्वपूर्ण कायदे अस्तित्वात आले. महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३% आरक्षण मिळाल्याने त्यांच्या राजकीय सहभागात वाढ झाली या तीन टप्प्यांमध्ये भारतीय महिला चळवळींनी महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय स्थितीत क्रांती घडवून आणली आहे. आजच्या काळात, या चळवळी इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून अधिक प्रभावीपणे काम करत आहेत.

एनजीओ आणि त्यांची भूमिका:

महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनवण्यात **बिगर शासकीय संस्था (NGOs)** महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. या संस्था सरकारी यंत्रणेच्या बाहेर राहून महिलांच्या हक्कासाठी आणि त्यांच्या विकासासाठी काम करतात.

१. आर्थिक योगदान : NGOs महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवतात.

- **बचत गट (Self-Help Groups - SHGs):** NGOs बचत गट स्थापन करून महिलांना बचत करण्याची सवय लावतात. या गटांमुळे महिलांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध होते, ज्यामुळे त्या स्वतःचे छोटे व्यवसाय सुरू करू शकतात.
- **व्यावसायिक प्रशिक्षण:** शिवणकाम, हस्तकला, संगणक प्रशिक्षण यांसारखे व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन NGOs महिलांना कौशल्ययुक्त बनवतात, ज्यामुळे त्यांना रोजगार मिळवण्यास किंवा स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यास मदत होते.

२. सामाजिक योगदान : समाजात महिलांवरील अन्याय आणि असमानता दूर करण्यासाठी NGOs काम करतात.

- **जागरूकता आणि शिक्षण:** NGOs महिलांना त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि कायद्यांबद्दल (उदा. हुंडा प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार कायदा) जागरूक करतात. निरक्षर महिलांना साक्षर करण्याचे कामही त्या करतात.
- **आरोग्य आणि स्वच्छता:** ग्रामीण भागात, जिथे आरोग्य सेवांची कमतरता आहे, तिथे NGOs महिलांच्या आरोग्यासाठी शिबिरे आयोजित करतात आणि त्यांना पोषण, स्वच्छता व कुटुंब नियोजनाबद्दल माहिती देतात.
- **हिंसाचारविरोधात कार्य:** महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि इतर प्रकारच्या शोषणाविरोधात NGOs आवाज उठवतात. त्या पीडित महिलांना कायदेशीर मदत आणि समुपदेशन देतात.

३. राजकीय योगदान : महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी NGOs प्रयत्न करतात.

- **नेतृत्व विकास:** NGOs महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (ग्रामपंचायत, नगर परिषद) निवडणुकीत सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करतात आणि त्यांना नेतृत्व प्रशिक्षण देतात. यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढतो.
- **धोरणांवर प्रभाव:** महिलांच्या प्रश्नांवर लक्ष वेधण्यासाठी NGOs सरकारवर दबाव टाकतात आणि धोरणात्मक बदलांसाठी lobbying करतात. उदाहरणार्थ, महिलांसाठी आरक्षण किंवा त्यांच्या संरक्षणाशी संबंधित कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा असतो.

थोडक्यात, NGOs महिलांना केवळ आर्थिक मदत देत नाहीत, तर सामाजिक आणि राजकीय स्तरावरही त्यांना सक्षम करतात. यामुळे त्या समाजात अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकतात आणि एक स्वावलंबी जीवन जगू शकतात.

महिला सबलीकरणाच्या कामात एनजीओसमोर येणारी आव्हाने आणि मर्यादा

महिला सबलीकरणासाठी काम करताना, बिगर-शासकीय संस्थांना (NGOs) अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. यातील काही प्रमुख आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

- **निधीची कमतरता (Lack of Funds):** अनेक एनजीओना आर्थिक अडचणींमुळे त्यांचे प्रकल्प योग्य प्रकारे राबवता येत नाहीत. निधीसाठी त्यांना सरकार, आंतरराष्ट्रीय संस्था किंवा कॉर्पोरेट कंपन्यांवर अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्या कार्यावर मर्यादा येतात.
- **सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे:** भारतीय समाजात पूर्वापार चालत आलेल्या रूढी, परंपरा, आणि पुरुषसत्ताक विचारसरणी महिला सबलीकरणाच्या कामात मोठा अडथळा निर्माण करतात. अनेकदा कुटुंबातील सदस्यांचा विरोध, मुलींना शाळेत न पाठवणे, किंवा त्यांना घराबाहेर काम करू न देणे अशा समस्यांना एनजीओना तोंड द्यावे लागते.
- **प्रशासकीय आणि राजकीय हस्तक्षेप:** सरकारी धोरणांमध्ये होणारे वारंवार बदल, प्रशासकीय लालफीतशाही (red tape), आणि कधीकधी राजकीय दबाव यामुळे एनजीओंचे काम थांबते किंवा मंदावते.
- **जागरूकतेचा अभाव:** विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये महिलांमध्ये त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि उपलब्ध कायद्यांबद्दल माहिती नसते. यामुळे त्यांना मदत पोहोचवणे कठीण होते.
- **सुरक्षेचे प्रश्न:** महिला सबलीकरणासाठी काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना आणि एनजीओच्या सदस्यांना अनेकदा स्थानिक विरोध किंवा धमक्यांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या कामावर परिणाम होतो.

महिला सबलीकरणात यशस्वी ठरलेल्या विशिष्ट एनजीओंचे कार्य:

महिला सबलीकरणात अनेक एनजीओनी प्रशंसनीय काम केले आहे. उदाहरणादाखल, काही महत्वाच्या संस्था खालीलप्रमाणे आहेत.

- **सेल्फ-एम्प्लॉइड विमेन्स असोसिएशन (SEWA):** इला भट्ट यांनी 1972 मध्ये सुरू केलेली SEWA ही भारतातील सर्वात यशस्वी एनजीओंपैकी एक आहे. ही संस्था असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांना आर्थिक आणि सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी काम करते. त्यांनी महिलांचे बचत गट तयार केले, त्यांना लघु उद्योगांसाठी कर्ज दिले आणि त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी लढले. SEWA ने लाखो महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले आहे.
- **सेवा मंदिर (Seva Mandir):** राजस्थानमध्ये कार्यरत असलेली ही संस्था महिलांना शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि उपजीविकेची साधने पुरवते. त्यांनी ग्रामीण महिलांना कौशल्य प्रशिक्षण देऊन त्यांना शेतीत नवीन तंत्रज्ञान वापरण्यास शिकवले, ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढले.
- **प्रदान (Pradan):** ही संस्था बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना आर्थिक सबलीकरणात मदत करते. त्यांनी महिलांना शेती, पशुपालन आणि इतर व्यवसायांमध्ये प्रशिक्षण देऊन त्यांना आत्मनिर्भर बनवले आहे.
- **मजदूर किसान शक्ती संघटना (MKSS):** अरुणा रॉय यांनी स्थापन केलेल्या या संघटनेने माहितीचा अधिकार (RTI) चळवळीत महत्वाची भूमिका बजावली. या चळवळीमुळे सामान्य लोकांना प्रशासनाबद्दल माहिती मिळवण्याचा हक्क मिळाला, ज्यामुळे महिलांनाही त्यांच्या हक्कांबद्दल माहिती मिळवणे सोपे झाले.

महिला सबलीकरणाचे काम अधिक प्रभावी करण्यासाठी सरकार आणि इतर संस्थांना धोरणात्मक शिफारसी

महिला सबलीकरणाचे काम अधिक प्रभावी करण्यासाठी खालील धोरणात्मक शिफारसींचा विचार केला जाऊ शकतो:

- **एनजीओना आर्थिक पाठिंबा वाढवणे:** सरकारने महिलांसाठी काम करणाऱ्या एनजीओना अधिक निधी आणि अनुदान द्यावे. यामुळे त्यांना त्यांचे प्रकल्प अधिक मोठ्या स्तरावर राबवता येतील.
- **सामूहिक भागीदारी:** सरकार, एनजीओ, आणि कॉर्पोरेट कंपन्यांनी एकत्र येऊन काम करणे आवश्यक आहे. सीएसआर (Corporate Social Responsibility) निधीचा योग्य वापर करून महिला सबलीकरणाच्या प्रकल्पांना मदत करता येईल.
- **प्रशासकीय सुधारणा:** एनजीओच्या नोंदणी आणि निधी मिळवण्याच्या प्रक्रियेत सुधारणा करून ती अधिक सोपी आणि पारदर्शक करावी.
- **शिक्षणावर भर:** ग्रामीण भागातील महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगण्यासाठी विशेष मोहीम राबवावी, जेणेकरून त्यांची शैक्षणिक स्थिती सुधारेल.
- **कायदा आणि धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी:** महिलांच्या संरक्षणासाठी आणि त्यांच्या हक्कांसाठी तयार केलेल्या कायदांची (उदा. हुंडा प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार कायदा) कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
- **महिलांच्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन:** धोरणात्मक निर्णय घेताना महिला प्रतिनिधींना सामील करावे आणि त्यांच्या मतांना महत्त्व द्यावे.

निष्कर्ष :

महिला सबलीकरणात बिगर शासकीय संस्थांची (NGOs) भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. या संस्था महिलांना केवळ मदत करत नाहीत, तर त्यांना खऱ्या अर्थाने सक्षम करण्यासाठी आवश्यक साधने, ज्ञान आणि आत्मविश्वास देतात. NGOs ने महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्तरावर सबल बनवण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण उपक्रम राबवले आहेत. बचत गट (Self-Help Groups - SHGs) आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाद्वारे NGOs ने महिलांना आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर बनवले आहे. यामुळे त्या कुटुंबाच्या उत्पन्नात योगदान देत आहेत.

सामाजिक आणि राजकीय सबलीकरण: NGOs महिलांना त्यांच्या हक्कांविषयी आणि कायदांविषयी (उदा. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा) जागरूक करतात. तसेच, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभाग घेण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे त्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील वाटा वाढला आहे. अनेक आव्हाने (उदा. निधीची कमतरता) असूनही, भारतीय समाजात महिलांना त्यांचे योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी NGOs ची भूमिका अपरिहार्य आहे. थोडक्यात, बिगर शासकीय संस्था (NGOs) या महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेतील एक महत्वाचा दुवा आहेत, ज्यांनी महिलांना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक करून त्यांना सशक्त आणि स्वावलंबी बनवले आहे.

संदर्भसूची

१. Sharma, S. (2018). *Women's Empowerment and Civil Society*. New Delhi: ABC Publications.
२. Gupta, R. (2020). "The Role of NGOs in Women's Economic Empowerment in Rural India." *Journal of Social Studies*, 25(3), 45-60.
३. UNFPA. (2022). *Report on Women and Development*.
४. लोकसत्ता
५. नवभारत टाइम्स
६. सकाळ